

БЪЛГАРСКИ СЛЕДИ В СОЛУН. ИСТОРИЧЕСКИ ПОЩЕНСКИ КАРТИЧКИ ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Маргарита Кузова

BULGARIAN TRACES IN THESSALONIKI. HISTORICAL POST CARDS FROM THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Margarita Kuzova

Abstract:

The article is based on selected historical postcards with images of the Bulgarian population of Thessaloniki, taken at the end of the 19th century in photographic studios in Thessaloniki and reprinted as postcards until the First World War. The text aims to clarify the origin, memory and identity of the images reproduced in postcards. Due to historical, demographic and political changes, Thessaloniki postcard publishers replaced the identity of the images they presented. The article examines this type of postcards as a manifestation of memory politics and as evidence of the transformation of the Bulgarians in Thessaloniki into a „hidden minority“.

Key words: visual culture, post cards, Thessaloniki, Bulgarian population, politics of memory, hidden minority

Увод

Старите пощенски картички са първата визуална мас-медия през модерната епоха (Кузова 2013). Те се радват на голяма популярност в края на XIX и началото на XX век и придобиват известност благодарение на различни социални, икономически и културни фактори, включително и на развитието на филателията. Интересът към старите пощенски картички е продиктуван от специфичната функция на визуалната култура като пропаганда и основно средство за масова комуникация в миналото. Няма сфера от човешкия живот, незасегната от този масов феномен.

Изследователски интерес към визуалната култура, обърната към широката потребителска аудитория, не липсва. Съществен принос за изучаването на визуалната култура на Балканите и Близкия Изток има австрийският историк

Карл Казер. Той изучава фотографията като важен посредник за навлизането на западната светска визуална култура в югоизточна Европа (Kaser 2013). Други изследователи се обръщат към картичките като към визуално историческо свидетелство. Картичките като пощенска кореспонденция и свидетелство за социалните отношения и българската култура в определен исторически период има Соня Средкова. Тя представя „Семейството на Никола Железаря през погледа на неговата кореспонденция“. Оскъдните данни са извлечени от анализа на кореспондентния текст на разменените писма и картички. Те са свидетелство за живота на една софийска възрожденска фамилия (Средкова 2007: 173 – 187). Подобен метод на изследване е възприела и Елка Минчева. Нейната статия е посветена на колекцията на Георги Стоянов от София (204 картички, след тях и малък брой снимки), съхранявана в Архива на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Авторката се интересува предимно от семейните и родствени отношения (документирани от кореспонденцията върху картичките) и дори успява да възстанови родословното дърво на представяното семейство (Минчева 2008: 23 – 30). Освен Соня Средкова и Елка Минчева, Миглена Иванова и Николай Ненов се обръщат към визуалния образ като източник на етнографско знание (Иванова 2006: 122 – 136; Ненов 2004: 309 – 318). Анна Генчева очертава бегъл преглед върху безспорно важни, дискуссионни и заслужаващи повече внимание проблеми относно появата и развитието на първите картички в глобален мащаб (Генчева 2006: 73 – 74). Други автори анализират използването на фотографиите като архивни извори за изследване на народния костюм (Марева 2005: 59). Задълбочено проучване на облеклото според акварелите на конкретен художник предлага сръбската изследователка Лиляна Гаврилович (2007: 77 – 89).

На свой ред Елияна Райчева интерпретира популярни образи от произведения на европейската литература в началото на XX век, тиражирани в картички (Райчева 2003: 248 – 253). Макар че спецификата на картичките като модерна медия не е от приоритетен интерес за авторката и въпреки някои неточности, статията представлява интерес от гледна точка на приложения подход и показаните връзки между европейската литература и българските картички. Цялостен анализ на българските исторически картички в процеса на модернизацията на българската култура в периода от Освобождението до Първата световна война представя Кузова (2013, 2014, 2017, 2023).

На следващите страници представям подбрани исторически картички с български образи и мотиви, заснети в края на XIX век във фотографски ателиета в Солун и преиздавани като картички до Първата световна война. Със значително сюжетно многообразие, картичките от Солун от периода 1900 – 1918 г. свидетелстват за визуалната култура на Балканите и са запазили образи на българите (предимно на български жени и девойки). Те са богат и неизследван източник на информация. За разлика от недвижимото културно наследство по тези земи (архитектурните паметници например), което може да бъдат унищожено, подменено или фалшифицирано, картичките са мобилни артефакти, раз-

пръснати и пътували по различни краища на света и са сравнително автентичен и независим източник на информация.

Изследователските въпроси, които статията поставя, са: Какъв е познавателният потенциал на картичките? Как са отразени в света на картичките българо-гръцките борби и конфликти от началото на XX век? Кои са личностите, които осъществяват производството и разпространение на картички от Солун?

Текстът има за цел да проучи визуални образи на българското население в Солун от края на XIX и началото на XX в. като израз на специфична „политика на паметта“ и свидетелство за превръщането на българската общност в „скрито малцинство“.

По-нататък статията разглежда: теоретичната основа/понятията, на които се опира; кратка историко-демографска характеристика на българската общност в Солун; кратки портрети на фотографите и издателите, които са създатели и разпространители на картички от Солун; анализ на картичките с български образи и промяната в тяхната употреба в контекста на историческите и политическите събития през епохата.

Теоретична рамка

Ще разгледам начините, по които картичките възпроизвеждат и репрезентират оригиналните фотографии като вид политика на паметта. Придържам се към следното по-широко определение за политика на паметта: „Широко дефинирана, политиката на паметта има предвид дискурси и практики при употребата на миналото от различни социални и политически актьори за цели, релевантни в настоящето“ (Mälksoo 2023: 2). Според едно следващо уточнение, политиката на паметта включва както „официалните или поддържани от правителствата усилия за справяне с миналото“, така и „неофициалните или частни инициативи, появяващи се отвътре в обществото, за справяне с миналото“ (Barahona de Brito et al 2001: 1).

Картичките от Солун, анализирани по-нататък в текста, са свидетелство за превръщането на една жизнена и функционираща общност – българската в Солун – в „скрито малцинство“. Какво е съдържанието на този термин? Терминът „скрито малцинство“, първоначално работен, е иновативен работен инструмент, изкован от група млади тогава учени в опит да се концептуализира пъстрата етническа мозайка на Балканите (Promitzer 2004: 13). Откриват се и негови синоними. Историчката Юра Константинова например отбелязва, че българската общност в Солун от края на XIX на XX век е останала „невидима“ за българската историческа наука (Константинова 2020). В съвременен и още по-противоречив контекст, Кристиан Фос нарича българите в Северна Гърция „малцинство фантом“ (Voss 2004: 51 – 66). В опит за терминологично обобщение, Биляна Сикимич определя термина „скрито малцинство“ като „работен термин за малки етнически, т.е. етнографски групи, които не са формално

признати като малцинства в държавите, в които живеят. По правило, скритите малцинства нямат институционална подкрепа за образование на майчин език, нито за различните по вид културни дейности“ (Сикимийћ 2004: 7). Кристиан Промицер уточнява, че става дума „за малките популации или групи, които мислят, че техният общностен произход е от значение за идентичността им. Очевидно е, че тези групи имат общностно вътрешни културни модели, които ги разграничават от околните. Околните възприемат тези групи като различни. Между другото, за разлика от признатите национални малцинства или народности, статусът на тези групи спрямо държавата е нерешен. Те или не желаят да бъдат признати от страната на държавата като национални малцинства, или това не им е разрешено. Погледът отвътре показва, че в хода на историята, на „скритите малцинства“ не им достига критична маса, която би им отворила възможността да бъдат официално признати като малцинства. За разлика от признатите малцинства, по-нататък може да се каже, че на скритите малцинства не достига собствен интелектуален елит: или поради малобройността им, или поради неблагоприятни политически обстоятелства в средата, в която се намират“ (Promitzer 2004: 13).

Българската общност в Солун и държавните политики спрямо малцинствата на Балканите

Доколкото малобройността е отбелязана в дефиницията за „скрито малцинство“, трябва да се отбележи числеността и социокултурните характеристики на българската общност в Солун. Числеността на солунските българи варира значително, според различните извори, през периода от края на XIX и първите десетилетия на XX в. През осемдесетте години на XIX век те наброяват 1117 души; в края на същото столетие те са между 7000 и 10000 души. В навечерието на Балканските войни (1910 – 1911) те възлизат на 9064 души. Като се има предвид, че през същия период цялото население на Солун възлиза на 126 075 души, българската общност не може да бъде определена като „малка“. От споменатите около 9000 души, през периода 1912 – 1928 г. от Солун се изселват 5500 души (Константинова 2020: 63 – 70). „Разгромът на България в Междусъюзническата война фактически унищожава българската общност в Солун. Тези нейни членове, които успяват да избегнат убийствата в нощта на 17 срещу 18 юни 1913 г. и смъртта във водите на Егея или на о. Трикери, са принудени да напуснат града панически с „по една черга на гърба“ според думите на Царевна Миладинова“ (Константинова 2020: 70). В българската солунска общност до Балканските войни функционират добре развити самоуправляващи се образователни и религиозни институции: училища, гимназии, църковна община.

Солунските българи произлизат от различни краища, главно на географската област Македония: Дебърско, Тетовско, Кукушко, Битоля, Охрид и др. (Константинова 2020: 94 – 155, 156 – 264, 57 – 58). Може да се направи изводът, че

до Балканските войни българите в Солун нямат характеристиките на „скрито малцинство“: общността не е малобройна; тя е изградила свои институции; не може да се определи като „етнографска група“, доколкото тя се състои от представители на различни териториални/ етнографски групи. Солунските българи се превръщат в скрито малцинство по-късно, под влияние на българо-гръцките борби за разпределение на османското наследство, водените на Балканите войни и поради разнопосочните притеснения, на които са подложени. Визуалните образи на българи от Солун, репрезентирани във фотографии и картички, свидетелстват по специфичен начин за постепенното превръщане на общността в скрито малцинство.

Историята на българската общност в Солун трябва да се разглежда в по-широкия контекст на политиките на изселване и етнически прочиствания на Балканите, особено през първата половина на ХХ век. Днешните правни и морални стандарти спрямо групи и общности, които днес определяме като малцинствени, не съществуват през тази епоха. Българските етнически групи, живеещи извън пределите на България, както и малцинствените общности по българските земи, са живеели често в условията на културен и политически натиск (Кънев 1998: 81). Нарушенията на човешките права на лица, принадлежащи към етнически, религиозни и езикови малцинства е явление, характерно за редица държави, в това число и за балканските страни.

Обменът на население е характерен метод за решаване на „националния въпрос“. Той е правно регламентиран чрез международни договори и споразумения. От 1878 г. до Втората световна война България участва в четири операции по размяна на население (Кънев 1998: 83). По този начин големи групи от малцинствените общности са изселени от България и „заменяни“ за българи от други държави (Кънев 1998:83).

С края на Първата световна война, последиците за малцинствата и в България, и в Гърция са катастрофални. Подписването на Конвенцията за доброволно изселване на малцинствата на 27 ноември 1919 г. от България и Гърция е първият опит за уреждане на проблемите между двете съседни страни по отношение останалите техни малцинства в пределите на другата държава. Тя е подписана въз основа на чл. 56, ал. 2 от Ньойския мирен договор. Въпреки подписаната конвенция за свобода на малцинствата и въпреки че договорът предвижда „доброволно“ изселване, има много свидетелства за принуда върху населението да емигрира. Например около 46 000 гърци са принудени да напуснат България и така намалява гръцкото малцинство, което дълги години е било второто по големина след турското (Кънев 1998: 82). Броят на изселените българи от Гърция е спорен – около 70 000 бежанци от Егейска Македония и около 200 000 бежанци от Тракия и Македония (Кънев 1998: 82).

Размяната на население е трагичен епизод в историята на България и Гърция, променил живота на хиляди хора, преживели принудителната миграция. Проблемът допълнително се задълбочава в годините след Гръцко-турската война (1919 – 1922), когато победената във войната Гърция засилва натиска

си над българските общности в Западна Тракия и Егейска Македония да се изселят, предизвиквайки нови бежански вълни към България. От своя страна гръцката държава посреща огромен брой гръцки бежанци, прогонени Турция, след подписването на Лозанския мирен договор. Това е крушение на гръцкия национален идеал, известно като „голямата гръцка катастрофа“ (вж. Hirschon 1998 [1989]; Манчев 2000: 168).

Фотографи и издатели на картички от Солун – биографични щрихи

Пол Зепджи е фотограф от арменски произход, както много пионери – фотографи от втората половина на XIX век в Османската империя. Известно е, че Зепджи работи с арменец Букмеджи в Смирна, Турция, преди да дойде в Солун в началото на 1870 г. (Alevgoroulos 2017). Учи при цариградския фотограф Абдула. Неговото лого се появява на снимки до края на 1910 г. с адрес на ателието му в Солун до Арката на Галерий – Rue de Vardar (ул. Вардар) № 90.

Издатели-книжари или издатели-фотографи от Солун с български имена се срещат рядко. Такъв е издателят Константин (Коне) Георгиев Самарджиев – K. G. Samardjiev, Salonique, който се подписва на гърба на своите картички само на латиница.

Ранна литографска картичка на Константин (Коне) Георгиев Самарджиев: *Света Гора Атонска. St Mont Athos. Publisher K. G. Samardjiev, Salonique* се открива в онлайн пространството като сръбска картичка.

Кой е Константин (Коне) Георгиев Самарджиев? Той е български книжар, печатар и издател от Солун и почти непознат като издател на картички. Роден в 1854 година в град Прилеп (Османска империя, днес Северна Македония). През 1883 година той се мести в Солун. Неговото име е свързано с българското печатарско и издателско дело в най-важния административен и културен център на област Македония – Солун. Той е допринесъл с дейността си на книжар и издател за пробуждане националното самосъзнание на българската общност от поробена Македония от 80-те години на XIX век до първото десетилетие на XX век. Заради просветната си дейност, Константин Самарджиев е арестуван, осъден от турски съд и е изпратен на заточение. След като се завръща от заточение, Самарджиев възобновява печатарската и издателската си дейност. През 1903 г. печатницата му е затворена от турските власти и подновява дейността си чак след Младотурската революция през 1908 г., когато е обзаведена с нови по-модерни печатарски машини. По това време (съдейки по графичното оформление на картичките – след 1905 г.) той издава серия с картички с изгледи от манастирите на Света Гора. Такава е например картичката *Болница св. Пантелеимонскаго манастиря на Атонъ L'hôpital du couvent St Panteleïmon à Mont Athos*.

През 1888 година Самарджиев обзавежда българско отделение към италианската печатница на Салваторе Муратори и печата всички български учебници

за началните училища и някои за прогимназиалните. Възможно е Самарджиев да е бил доставчик и на български фотографии и сюжети за картичките на издателство „Италианска книжарница“ [Edit.: Librairie Italienne]. Това обяснява наличието на картички с български сюжети в италианската книжарница. Иконографията *Поздрав от Солун* е представена и чрез една необичайна картичка – традиционна шопска носия на танцуващи шопи са събирателен образ на *Souvenir de Salonique*. Носиите на танцуващите хоро мъже са шопски, макар че надписът: *Souvenir de Salonique – Danse Bulgare*, прави препратка и връзка с носиите на солунските българи.

Самарджиев умира в Солун през май 1912 година. Синът му – Йордан Самарджиев поема книжарницата и печатницата след смъртта на баща си. След Междусъюзническата война през 1913 г. Гърция екстернира Йордан Самарджиев от Солун. Той прави неуспешен опит да пренесе книжарницата и печатницата в България, но всичко е унищожено от англо-френските бомбардировки. Издатели, останали в историята на пощенските картички от Солун и региона със своята богата и продуктивна творческа активност и с афинитет към фотографското наследство на Пол Зепджи, са още и Ж. Баде и Сол Жак [G. Vader, Saul Jacques]. Те издават множество картички с образа на български моми и невести от Киреч кьой (Варово или Пейзаново).

Визуални образи на българското население в Солун: фотографии и картички

Фотографът с най-значим принос за документиране на мултикултурния облик на Солун и региона в края на XIX век е **Пол** [Бедрос] **Зепджи**. Той е виден солунски фотограф, творил активно през последните десетилетия на XIX век и първото десетилетие на XX век. Неговите снимки, изобразяващи улични сцени в Солун и хора от всички етнически групи, са репродуцирани и масово разпространени в пощенски картички от XX век. Голяма част от снимките му придобиват популярност като пощенски картички по време на Първата световна война¹. Той е оставил неизчерпаемо фотографско богатство от 80-те и 90-те години на XIX век, което през следващите десетилетия е източник на непрекъснато вдъхновение за издатели и потребители на картички от Солун.

Най-ранните картички с български мотиви и образи от Солун и региона са литографските картички от края на XIX и началото на XX. Засега съм открила само две литографски картички от Солун с български сюжети. Едната картичка е с богата растителна декорация и е дело на местния издател Варсано, има надписи на френски и гръцки език: *Souvenir de SALONIQUE Types des Femmes bulgares, Ενθύμιον Θεσσαλονίκης*, Verleger Varsano (Alevropoulos 2017: 182). Същата картичка е издадена и само с френски надпис: *Souvenir de SALONIQUE*

¹ Milošovski 2022: n.p.. – <https://www.artlexicon.mk/> Last access: 20.05.2023.

Types des Femmes bulgares, Verleger Varsano, (Alevropoulos 2017:181), (ил. 1). Това цветно изображение циркулира и в пресата от края на XIX век².

До Първата световна война фотографиите и картичките на Пол Зепджи [Paul Zepdji] са многократно издавани от различни издатели на картички (главно от Солун). Не винаги авторството на първоизточника на снимките е ясно и името на Пол Зепджи – отбелязано. Например само издателят Хананел Хаар е отбелязал в съкратен вид авторството на снимките: *Phot PZ*. Оригиначните надписи от гърба на снимките често пъти се променят в зависимост от издателските намерения и промените в политическата ситуация на днешна Северна Гърция.

Същата съдба имат надписите на картичките от Солун.³ През различни години издателят Ж. Баде преиздава този сюжет. Няколко години по-късно старотурските надписи са замаскирани с черна боя и са добавени гръцки надписи: “*Souvenir de Salonique Fruitiere israelites Evθύμιον της Θεσσαλονίκης Οπωροπόλαι Ισραηλίται*” (Alevropoulos 2017:113). Политическите нагласи към българското и турското население по тези земи са противоречиви. Българското население в Солун и околните села е било обект на гръцките политики на хомогенизация, а идентичността на хората с българско самосъзнание е трябвало бъде прикрита и подменена. Българското население, останало да живее по тези земи, е трябвало да крие или промени своята идентичност, за да оцелее. Издателите на картички често заличават и променят автентичните надписи от снимките-първообрази и поставят издателски надписи, доказващи „автохтонния“ гръцки произход на населението по тези земи. Това е проява на политика на паметта, идваща „отдолу“ в гръцкото общество, в съответствие с официалната държавна политика отгоре, насочена към хомогенизация на населението в Гърция.

Оригиначните снимки, използвани като прототипи на картичките, предоставят сравнително неподправена информация. Те често имат ръкописни надписи на гърба на снимките (вероятно от самите фотографи). Повечето от анализиранияте снимки са дело на престижното фотографско ателие на Пол Зепджи. Неговият обектив е запечатал екзотичния и автентичен вид на различни народности и общности от географската област Македония – евреи, мюсюлмани, българи, гърци, арменци. Доколкото евреите са най-голямата група от населението на Солун по онова време – 51% (Константинова 2020: 60), най-често представяни в неговите снимки са евреите.

Облеклото на българското население по тези земи е цветно и богато декорирано: според Христо Вакарелски, носиите от Македония са най-ярки и богати сред в сравнение с облеклото на останалите етнографски групи в България (Вакарелски 1942: 237). То е вдъхновявало с екзотичния си вид редица фотографи, издатели и потребители на картички. Тези женски образи са не само творческо

² Groupe de Femmes Bulgares Autour du monde – En Macedoine Εκδότης: Paris, L. Boulanger (Gravé et imprimé par Gillot) (Alevropoulos 2017:183).

³ Souvenir de Salonique Fruitiere israelites Turquie, пътувала 1910, www.delcampe.com, Last access: 2.02.2023..

вдъхновение. Те са представителни артефакти, едно изискано и емблематично за Солун и региона женско присъствие, съпоставимо с най-важните градски символи и емблеми (Ил. 2)⁴. Такава е литографската картичка, която представя българската женска носия в цял ръст, централно композирана в средата на картичката (Ил. 3)⁵. Женските носии на другите две националности не са представени в такива детайли, а само като бюстово изображение.

Солунската българска общност е била сравнително по-малка в сравнение с еврейската, турската и гръцката. Но тези представителни женски образи в носии от Киреч Кьой са често репродуцирани в различни картички и в разнобразни колоритни варианти⁶ (ил. 4). Допълнително оцветени са фотографските клишета в различни варианти⁷. Прави впечатление и комбинацията на българските носии с традиционни градски символи и архитектурни паметници. Например така наречените *Souvenir de ...* [Спомен от...] съчетават образи на български женски носии с изглед от главната улица на Солун – Хамидие⁸. В литографската картичка портретът на жените от Киреч Кьой са композирани с образите на прочутата градска кула и не запазения в днешно време „римски мост“ в покрайнините на града⁹ (ил.2). Това е едно представително женско присъствие, което е било емблематично за Солун и региона. Образът на българките с носии от Киреч кьой формират спомена за колоритния и многонационален образ на Солун в началото на ХХ век. Неслучайно женските носии на българското население от Киреч Кьой са съпоставими и сравними с емблематичните градски символи.

Носиите на местното българско население впечатляват със своята богата орнаментация, изящество на бродериите и шевиците, накитите, пендарите (монетите), специфичното и елегантно забраждане на забрадката, закичена понякога с цветя. Гръцките свещеници съветват българското население по тези

⁴ Souvenir de Salonique. 1. Groupe de femmes Bulgares du village Kiretz-Kuey en costume, 2. Un site pittoresque de Karafern, village situe à deux heures de distance de la ville, 3. La Tour Blanche (Bèaze Koule), gelaufen am 24.6.1904, колекция М. Кузова.

⁵ Женски носии от Солун. Souvenir de Salonique. Costumes Femmes des villages de Salonique, unbekannte Verleger, gelaufen 8.6, 1903, www.delcampe.com. Last access: 1.02.2023.

⁶ Ενθύμιον της Θεσσαλονίκης Ελλάς Souvenir de Salonique, Groupes des Femmes de villages, издател Jacques Saul, Солун, черно-бяла фотография, 19.03.1916., колекция М. Кузова.

⁷ Souvenir de Salonique Groupe de Femmes de Kiretz-Kieuy, Издател Hanael Naar Salonique – Phot. PZ (Paul Zepdji) No 59, пътувала 9.11.1917, оцветена фотография. Ръкописен надпис „Souvenir`Orient“, колекция М. Кузова.

⁸ Жени на кладенеца и изглед от Boulevard Hamidié à Salonique. Неизвестен издател, литография, www.delcampe.com. Last access: 21.02.2023.

⁹ Souvenir de Salonique. 1. Groupe de femmes Bulgares du village Kiretz-Kuey en costume, 2. Un site pittoresque de Karafern, village situe à deux heures de distance de la ville, 3. La Tour Blanche (Bèaze Koule), gelaufen am 24.6.1904, колекция М. Кузова.

Картичка 83. Macedoine Verria – Pont roumain. Macedonia – Roumania bridge, издател Papeterie Parisienne, Paris.

земи да не носи тези дрехи, защото са „идолопоклонически“ (Новини 1891:29), но носиите на българското малцинство са безспорно богатство и визуална емблема на Солун в края на XIX и началото на XX век.

Надписите на издателите варират и се променят през годините. Цветовете при печата на картичките също стават разнообразни или напълно различни¹⁰. Какви са били автентичните цветове на тези изящни български носии от района на Солун, не може с точност да установим според наличните картички, защото всеки издател на картички е използвал различни цветове. Те зависят от собствените му естетически виждания и разбираня. Финансовите и технически възможности на производителите на картички са също от значение, защото при употребата на повече цветове цената на картичките е по-висока. Казано накратко, докато цветовете варират според възможностите и вкусовете, то надписите, съобщаващи етническия произход на населението, се променят според държавната политика и събитията в региона, както и според променените идеологически виждания на издателя на картичките. Образите престават да съществуват и функционират като български образи, и се превръщат в обобщаващ образ на картичките от типа *Поздрав от Солун*. Това е израз на своеобразна визуална политика на паметта, която отразява постепенното превръщане на българите в скрито малцинство.

Актуалните проучвания на Лъчезар Филипов, който изследва българската община в Енже Вардар 1890–1913 г., дават известна яснота относно повода и обстоятелствата на заснетите фотографии (ил. 1, ил.2, ил.3 и ил.14). Те допринасят за разкриване на самоличността на фотографираните осем девойки – учителки и ученички от солунската девическа гимназия, облечени в носии от Айвагово и Киреч-къой (Филипов: под печат). На 4 февруари 1895 г. в Българската девическа гимназия „Свето Благовещение“ в Солун е организирана литературно-музикална вечеринка, която завършва със запомняща се фотосесия. На вечеринката присъстват ученичките, учениците и учителите от българските училища, както и поканеният за събитието фотограф, вероятно П. Зепджи както и отбрана публика от българското общество в Солун (Филипов: под печат). Това сведение категорично потвърждава българската етническа принадлежност на фотографираните. Няколко години по-късно заснетите фотографии ще бъдат пуснати по целия свят като картички в международно обръщение.

Изработката на портрет (кадросването) при известен фотограф от *началото на XX век* има високо символно значение. Чрез снимката хората от издигащата се социална класа правят своя възход видим и популярен (Касабова 2015:185). Заснемане в ателие, „кадросването / типосването“ (Боев 1983: 64 – 74) е вид церемония, при която чрез образа на тялото като „символичен текст“ се изразяват определени норми и идеали за взаимоотношения между полове и поколения.

¹⁰ Софийският издател Иван Д. Баждаров използва доста странна и необичайна цветова комбинация – например светло сини забрадки в картичката Носия отъ Солун – Киреч-киви (Македония).

Costume des environs de Salonique-Kiretch-kivi (Macédoine), Издател Jv. D. Bajdaroff-Sofia, след 1905, (Alevropoulos 2017: 200).

Снимката изразява уменията за (само) представяне чрез езика на тялото и използва въздействието на образите в едно общество, в което визуалната комуникация добива нарастващо значение. „Тоталността на образа“ (Schnettler 2001; 2007; Schnettler & Pötzsch 2007) определя високата му въздействена сила и многобройните му функции – както за създаване на идентичност (семейна, групова, класова, полова), така и за задаване и разпространение на определени норми (Касабова 2015:187).

Женските български образи, документирани в ателието на Пол Зепджи са били на особена почит. Те не само преобладават по брой спрямо фотографиите на българи мъже, издадени през следващите две – три десетилетия като картички, но и правят впечатление със своята представителност. Портретираните женски образи са олицетворение на красивото, идеалното, добродетелното, възвишеното. Те имат стройна композиция, богато украсени носии и йерархична подредба – по възраст и пол. На първородната дъщеря от една семейна фотография, репродуцирана като картичка, е отдадена специална почит и внимание¹¹. (Ил. 5) Момата е седнала в средата на кадъра и е фотографирана в два варианта – обградена от своите сестри и майка в първи вариант¹². Във втория вариант женският семеен портрет е допълнен от мъжете в семейството – бащата и братята. (Ил. 6) Най-възрастната девойка в семейството е обградена от своите братя и сестри, а на заден план като нейна опора позира нейният баща. Анализиранията фотография на българското семейство, заснето в ателието на П. Зепджи, е може би най-масово тиражираната картичка от различни издатели¹³ (Alevropoulos 2017: 153 – 171).

¹¹ Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, Verleger G. Bader, черно-бяла фотография, колекция М. Кузова.

¹² Фотографът Пол Зепджи е запечатал тези женски образи и в отделна самостоятелна снимка, която по-късно е издадена от различни издатели като картичка. (Jacques Saul/ Джек Сол и G. Bader/Г. Бадер)

¹³ Types Bulgares Souvenir de Salonique, unbekante Verleger, Phot. Paul Zepdji 27.08.1900 (Alevropoulos 2017:153),

Types Bulgares Souvenir de Salonique, издател Ath. Zouzakides, пътувала 18.02.1901, публикувана (Alevropoulos 2017:153).

Costumes bulgares. Salut de Salonique Verleger H. Vassif, 23/6/1904, (Alevropoulos 2017:159).

TURQUIE Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, Verleger G. Bader, (Alevropoulos 2017:160).

Ενθύμιον της Θεσσαλονίκης Ελλάς Souvenir de Salonique GRECE Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, издател G. Bader, пътувала 23.11.1915, (Alevropoulos 2017:161).

Εκδότης: SOUVENIR DE SALONIQUE Costumes des villages grecs, Verleger David M. Assael, пътувала 12.1908, (Alevropoulos 2017:162).

Salonique- Famille Macédonienne Salonica- Macedonian family, Издател Baudinière No 43, пътувала 9/7/1917, (Alevropoulos 2017:165).

Salonique- Famille Macédonienne Salonica- Macedonian family, Издател Parisiana No 43, непътувала, (Alevropoulos 2017:166).

Groupe de paysans à Salonique –Grèce, издател Jacques Saul, пътувала 11.1.1917, (Alevropoulos 2017:166),

Семейният портрет е издаден от солунския издател на картички – Ж. Баде в най-малко два колоритни варианта: черно-бял¹⁴ и цветен¹⁵. Прави впечателни непосредствената физическа, а (според композиционното изграждане на снимката) и духовна близост между женските образи в семейството. Снимката инсценира това топло, видимо идилично и сплотено женско присъствие. С приятелски жест на докосване по рамото са фотографирани отляво втората по възраст сестра, а отдясно майка ѝ.

Чрез фотографирането, моделите се самоопределят, създават идентичност (национална, семейна, групова, класова, полова) и документират своя социален статус. Студийната фотография създава идентичност, приобщава към определен етнос, нация, класа, група и отграничава от други. Затова говорят и множеството надписи върху снимките – с посвещение на различни езици (Касабова 2015:184).

Снимката/картичката съдържа характеристиките на студийния семеен портрет от това време и разпространява определен идеал за семейство (Ил. 6). Може да се твърди, че това е предмодерният идеал за семейство с разделени полови роли. Образът на мъжа изразява стабилност, сила, сериозност, авторитет. До него е жената – майка и съпруга, отговорна за възпитанието и образованието на децата, даваща подкрепа на съпруга си. Разпространявани чрез картичките като важни илюстровани медии, портретите на българките от Солун и региона и на техните семейства, имат за цел и да просвещават визуално и културно потребителите на картички и да създават обобщаващ образ „*За спомен от Солун*“ – „*Souvenir de Salonique*“.

Снимките и картичките носят различни послания. Всеки образ допуска множество индивидуални „прочити“, като тези прочити зависят от комплексни фактори, като социална принадлежност, среда, образование и т.н. (Касабова 2015:187). За разшифроване на посланията като посредници между образите и наблюдателите на изображенията (потребителите на картички) са издателите и издателските надписи. Важно е също така да се открият различни издателски намерения и гледни точки, отразени в българските, гръцки и турски картички и илюстрации в пресата от Солун и региона.

Филателните материали и най-вече картичките са ценен източник на информация за политическата история, борбите за национално осъзнаване и формиране на Балканите. Те имат принос за естетизиране и утвърждаване на визуалния образ на българската общност в Солун и региона. Те презентират конкретна национална общност и идентичност от една страна, но от друга, могат да се използват и като колоритен *спомен от Солун* и обобщаващ образ на етничес-

Ενδομασίε Θεσσαλονίκης-Ελλάς Costumes de Paysans à Salonique-Grèce, Издател Jacques Saul Пътувала 20. 01.1916 (Alevropoulos 2017:169) и други.

¹⁴ Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, Verleger G. Bader, черно-бяла фотография, колекция М. Кузова.

¹⁵ Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, Verleger G. Bader, колоритна фотография (Alevropoulos 2017:160).

ската пъстрота на населението от Гърция, България, Турция или региона. Така се създава обаче известна неяснота и избледнява етническата принадлежност на сниманите лица. Например българската етническа общност се представя от издателите на картички като портрет на гръцкото население. Такива картички са следните: група девойки *Souvenir de Salonique. Turquie. Costumes des villages grecs* [Спомени от Солун. Турция. Костюми от гръцките села] (ил. 7) или *Souvenir de Salonique Costumes grecs du village. (The population of Nihot, near Salonica)*.¹⁶ (ил.8).

Дори и непрофесионалното око на наблюдателя или колекционера на картички може да открие характерни елементи от българските носии, но българският произход на портретираните момичета и връзката им с България не е отбелязан в издателските надписи. Затова не бива да ни учудва фактът, че дори познавачи и колекционери на картички определят тези ярки български образи в своята колекция като турски или гръцки. Такъв е случаят с колекционерката Ж. Гарнер, която споделя следното в своя уебсайт¹⁷:

„Аз открих тези ценни старинни пощенски картички (около 1900 – 1910 г.) в една галерия за антики (ил. 7). Интересувах се от костюмите и историята на тази група селски жители. След малко изследователска работа и превод, открих, че този спомен е от град Солун, важно пристанище в Гърция. Градът датира от 315 г. пр. Хр., когато е основан от краля на Македон. Той го нарича по името на съпругата си, Тесалоники, която била полу-сестра на Александър Велики. Градът е известен и под други имена, употребявани в различните култури. На английски се нарича Салоника. Градът официално се присъединява към Кралство Гърция през 1912 г. Селата от снимката са от турско потекло. Те са част от дългата история на мигриращи групи, които са се придвижвали в и от Гърция в продължение на стотици години. Бих искала да знам повече за тяхната култура, традиции и облекло. „Костюмите“ със сигурност са колоритни и изработени от интересни платове. Много плат, всъщност! Изглежда като че ли ярдове от материя съставят целия костюм, включително забраждането. Изглежда, че има сцена зад групата на снимката. Може би те изпълняват традиционен танц. Днес Солун е известен с богатите си културни празници и събития, като допълнение към това, че е вторият най-голям в икономическо отношение град в Гърция. Виж фотографиите по-долу. Аз може би трябва да предприема пътуване до този исторически град, за да достигна до цялата история на колоритната група на снимката!“ (Пощенска картичка от колекцията на Ж. Гарнер. Около 1900 – 1910. Ж. Баде, издател, Солун, ил. 7).

¹⁶ „Souvenir de Salonique. Turquie“. Costumes des villages grecs. Edit. G. Bader, Salonique. ge-laufen 1905. www. Published in: delcampe.net или Souvenir de Salonique Costumes grecs du village. (The population of Nihot, near Salonica) – Publ. David M. Benveniste. sent 23.6. 1904. Published in: www. delcampe.net. Last access: 1.02.2023.

¹⁷ <https://www.postcardhangout.com/trivia/2018/10/20/35-postcard-trivia-102318> 28.04.2023 Last access: 14.07.2023.

Не само за западния наблюдател този исторически град е изгубил паметта за колоритна етническа общност – българската. Картичката е визуален документ (въпреки липсата на надписи) и визуално свидетелство на някогашното българско население, превърнало се в скрито малцинство. Визуалните следи са съхранена чрез картичката, но некоректните и непълни издателски надписи затрудняват идентифицирането на образите и това е специфична политика на визуалната памет.

Тези образи са разпространени след 1905 г. (съдейки по графичното оформление на гърба на картичката) от най-малко две солунски издателства на картички – Ж. Баде и Албер Нисим [G. Bader и Albert Nissim]¹⁸. Общото между двете издателства на този сюжет картички е, че те са описани като образи на гръцки носии, а надписът горе в дясно „Турция“ внушава представата (разпространена сред колекционери и потребители на картички), че това изображение е част от турското културно наследство.

В османската преса от началото на ХХ век през 1904 г. са разпространени илюстрации на българки в носии по снимки на Пол Зепджи *Makedonya 'da Bulgar hanımlar* [Български жени от Македония]. В групата на петте български девойки от фотоилюстрацията виждаме същите модели от картичката на солунския издател Ж. Баде *Souvenir de Salonique. Turquie. Costumes des villages grecs*. Снимката на тези момичета носи творческия почерк на Пол Зепджи.

Автентичните надписи са подменяни в хода на времето и изгубват значение в по-късно издадените гръцки картички. Оригиналните надписи често присъстват на гърба на снимките-първообрази на картичките или в пресата и съвсем точно и коректно назовават произхода на фотографираните като български. Тази своеобразна политика на паметта подменя историческите следи за миналото, като израз на политиките и властовите отношения на днешния ден.

Също толкова неточна представа създава и картичката с изображението на група жени и деца, назовани в издателския надпис *Costumes de villages grec* [Костюми от гръцките села]¹⁹. Част от портретираните лица са облечени с характерната българска пейзажовска носия. Възможно е те да *изобразяват* бежанци, придружавани от няколко мъже, вероятно техни учители, съдейки по показалката в ръката на единия от тях²⁰ (ил. 8).

¹⁸ Souvenir de Salonique. Costumes de villages. G. Bader Editeur, Salonique 210, 8.11.1912, published www.delcampe.com. Last access: 1.02.2023. Souvenir de Salonique and Costumes des villages grecs. Albert Nissim Editeur, Salonique, published www.delcampe.com Last access: 1.04.2023.

and Souvenir de Salonique. Costumes des villages grecs. G. Bader Editeur, Salonique 211, published www.delcampe.com. Last access: 1.02.2023.

¹⁹ Souvenir de Salonique. Costumes des villages grecs. G. Bader Editeur, Salonique 211, published in www.delcampe.com. Last access: 1.02.2023.

²⁰ Souvenir de Salonique. Costumes des villages grecs. G. Bader Editeur, Salonique 211, published in www.delcampe.com. Last access: 1.02.2023.

Българо-гръцките борби и изходът от тях определят различното репрезентиране на картичките преди и след 1912 г. Историческите картички преди 1912 г. и кореспондентните текстове върху тях свидетелстват за културно многообразие и съжителство в Солун и региона до началото на XX век.

Българо-гръцкото противопоставяне на границата на двете столетия, а и по-късно, е отделна тема. Тя рефлектира и в света на картичките, но нея няма да разглеждам, а само ще отбележа някои прояви на гръцките издатели, доколкото те са отразени и интерпретирани²¹. Например една гръцка пощенска картичка от началото на XX век е документирала портрета и последните думи на гръцкия национален герой Павлос Мелас: „Да не остане (жив) българин“ (ил. 10). Този девиз е станал известен от пропагандните гръцки картички с образа на гръцкия национален герой Павлос Мелас (1870 – 1904), загинал в тези борби.²²

Издателите на картички като местни гръцки културни просветители се включват косвено в тази „битка чрез образите“, посредством тиражираните картички с некоректни издателски надписи върху тях. Така снимка на П. Зепджи от края на XIX век представя любимите за фотографа женски образи от Киреч къой. Фотографията е използвана като картичка в началото на XX век в две серии картички на един и същ издател²³ (ил. 11). *Groupe de femmes Bulgares du village Kiretch – Kieuy en costume* [Група български жени от село Киреч-къой в носии] променя надписа си и става: *Groupe de Femmes de Kiretch – Kieuy* [Група жени от Киреч-къой], Verleger Hananel Naar Salonique – Phot. PZ.

Според гръцката историография, това са „жени в македонски носии“. Във в. Новини година 1, брой 29 от 11.04.1891 г. обаче се споменава следното относно Киреч къой:²⁴ „Дрехите наши са чисто старобългарски, поповете и учителите

²¹ Картичка с образа на Павлос Мелас и посланието му: „Да не остане (жив) българин“, началото на XX век, без издател, публикувана: <https://bg.wikipedia.org> Last access: 02.02.2020.

²² В своята книга „Житни поля, кървави хълмове“ Анастасия Каракасиду (2008) внимателно анализира убийството на Павлос Мелас, което се приписва на българските чети; но според авторката, истината може да е съвсем различна. Тя проследява методите на асимилация и интеграция на българското и турско малцинство, проследявайки държавната политика, личните и групови житейски истории.

²³ Картичка No 2. SALONIQUE- Costumes Macédoniens SALONICA- Macedonian country costume, Papeterie Parisienne, edit. Фотограф P. Zepdji, Техника Phototipie, sent 16.12.1917, колекция М. Кузова и номер 14. Salonique – Habitantes de Kirech-Koeny. Papeterie Parisienne, edit. Phototipie, 3.4.1918, частна колекция. <https://www.delcampe.net>. Last access: 1.04.2023.

²⁴ През тази епоха село Киреч къой (или Пейзаново) е планинско селище в подножието на връх Свети Илия, на пет километра източно от Солун (Шапкарев 1884: 28). Населението се е занимавало с варджийство, ворта са превозвали с мулета. Тези транспортни средства, екзотични и емблематични образи от Солун и региона, са документирани също в света на картичките, вж. ил. 13 (*Souvenir de Salonique. Tour Byzantine de Forteresse*. Издател А. В. Pascas, непътувала, публикувана в: www.delcampe.net. Last access: 1.06.2023). Носията на Пейзаново е една от най-богато орнаментирани в региона. Според Царевна Миладинова, „селянките му носят някакви чудновати и много красиви старобългарски носии (Миладинова 1985:93.) Характерна е с тежките и богато бродирани тъкани. Престилката е раирана. Ризата

наши гръкомански казват на селянките да не се обличат в такива идолопоклонически дрехи, те не са християнски“.²⁵

Заключение

Българската общност в Солун, макар и не най-многобройната в пъстрата етническа мозайка на града в края на XIX и началото на XX век, често е била фотографирана и презентирана в картички. Българските моми и невести от Киречкьой присъстват в света на картичките като обобщаващ иконографски образ на картичките от типа *Поздрав от Солун*. Оригиначните фотографии, най-често с авторството на Пол Зепджи, ясно определят етническата принадлежност на портретираните. След 1912 г., но понякога и по-рано, изображенията и издателските надписи на картичките често се разминават, т. е. образите имат противоречиво и неточно документиране от издателите и следователно неясно интерпретиране от потребителите. Снимките напускат своето реално фотографско битие, за да преминат пространствено-времените граници на заснетите в края на XIX век образи и обекти и да се възродят за нови културно-политически цели в картичките от началото на XX век. В контекста на българо-гръцкото противостояне след установяването на гръцки държавен контрол над Солун и хинтерланда, и като израз на политиката на непризнаване спрямо българското население, те често са отбелязани като „гръцки“ или по-общо, като образи от Солун. Липсващите, непълните и неточни издателски надписи на издателите от Солун са само част от всеобщите стратегии за непризнаване и дезинформация. Доколкото българските образи, възпроизведени в картички, не са изгубили нищо от естетическата си привлекателност, с привкуса на местна екзотика, издателите и разпространителите на картички продължават да ги възпроизвеждат, но променят идентичността им. Това е специфична проява на политика на паметта „отдолу“, в съответствие с официалните политики на гръцката държава за контрол над териториалното наследство на Османската империя. Подмяната на идентичността на образите е културен паралел и свидетелство за процеса на превръщане на българската общност, някога дейна и жизнена, в скрито малцинство.

Литература:

на носията е от дебел памучен плат и е с бродерия на яката и ръкавите (ил.14)

²⁵ Не само надписите на картичките – и имената на българското население могат да подлежат на промени. В същата статия се спомената, че „когато поповете кръщават децата на българите, изопачават имената им. Иван на Йоанис или Яни, от Петко на Петраки, от Мара на Мария, от Пена на Пенелопа“ (Новини 1891).

Гаврилович. Л. 2007. Облеклото на Шоплука по акварелите на Никола Арсенович. *Българска етнология*, 4, 77 – 89. [Gavrilovich, L. 2007. Obklekoto na Shopluka po akvarelite na Nikola Arsenovich. *Bŭlgarska etnologiya*, 4, 77 – 89].

Генчева, А. 2006. Весела Коледа и ГНГ... когато нямаше e-mail. Изложба на Коледни картички“. – *Българска етнология*, 4, 73 – 74. [Gencheva, A. 2006. „Vesela Koleda i CHNG..., kogato nyamashe email“ Izlozhba na koledni kartichki. – *Bŭlgarska etnologiya*, 4, 73 – 74]

Димитров, Г. 1982. *Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919 – 1939)*. Благоевград. [Dimitrov, G. *The minority-refugee issue in Bulgarian-Greek relations (1919 – 1939)*. Blagoevgrad].

Иванова, М. 2006. Визуални свидетелства за варненските гагаузки и техните шалвари. в: Сантова, М., И. Станоева, М. Иванова (съст.) *Брегът – морето – Европа*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 122 – 136. [Ivanova, M. 2006. Vizualni svidetelstva za varnenskite gagauzki i tehните shalvari. – V: Santova, M., I. Stanoeva, M. Ivanova (sast.) *Bregŭt – moreto – Evropa*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 122 – 136.]

Каракасиду, А. 2008. *Житни поля, кървави хълмове: преходи към националното в Гръцка Македония 1870 – 1970*. София: Сиела [Karakasidu, A. 2008. *Zhitni polya, kŭrvavi khŭlmove: prekhodi kŭm natsionalnoto v Grŭtska Makedoniya 1870–1970*. Sofia, IK „Siela“]

Касабова, А. 2015. „За спомен“. Значения и приложения на ранния студийен протрет в България (до Първата световна война), *Балканистичен форум*, 1, 181 – 194. [Kasabova, A. 2015. „Za spomen“. Znacheniya i „prilozheniya“ na ranniya studien portret v Bŭlgariya (do Pŭrvata svetovna voŭna) *Balkanistichen Forum*, 1, 181 – 194].

Константинова, Ю. 2014. *Българи и гърци в борба за Османското наследство*. София: Фабер. [Konstantinova, Y. 2014. *Bulgari i gurzi v borba za osmanskoto nasledstvo*. Sofia, “Faber”]

Константинова, Ю. 2020. *Българите в Османския Солун*. София: ИБЦТ [Konstantinova, Y. 2020. *Bŭlgarite v osmanskiya Solun*. Sofa: IBZT]

Константинова, Ю., Н. Данова, Ил Желев (съст.) 2019. *Солун и българите: история, памет и съвремие*. София: ИБЦТ [Konstantinova, Y., N. Danova, Ő. Zhelev. 2019. (sŭst.) *Solun i bŭlgarite: istoriya, pamet, sŭvremie*. Sofa: IBZT].

Кръстева, А. (съст.) 1998. *Общности и идентичности в България*. София: Петекстон [Krŭsteva, A. (sŭst.). 1998. *Obshtnosti i identichnosti v Bŭlgariya*. Sofia: Petekston]

Кузова, М. 2013. *Светът на българските илюстрирани картички (1879 – 1918)*. Културно-историческото им и художествено значение в европейски контекст. Дис. София: НБУ. [Kuzova, M. 2013. *Svetŭt na bŭlgarskite ilyustrovani kartichki (1879 – 1918)*. *Kulturno-istoricheskoto im i khudozhestveno znachenie v evropeŭski kontekst* Disertaziya. Sofia, Nov bŭlgarski universitet]

Манчев, Кр. 2000. *История на балканските народи (1918 – 1945)*. София: Парадигма [Manchev, Kr. 2000. *Istoriya na balkanskite narodi (1918 – 1945)*. Sofia, „Paradigma“].

Марева, Т. 2005. Архивните снимки като извор за промените в родопското женско облекло през първите десетилетия на 20 в. (по материали от Средните Родопи). *Българска етнология*, 3 – 4, 50 – 61. [Mareva, T. 2005. *Arkhivnite snimki kato izvor za promenite v rodopskoto zhensko obleklo prez pŭrvite desetiletiya na 20. vek (po materialii ot Srednite Rodopi)* – *Bŭlgarska etnologiya*, 3 – 4, 50 – 61].

Миладинова-Алексијева, Ц. 1985. *Епоха, земя и хора*. София: Изд. Отечествен фронт. [Miladinova- Aleksieva, Z. 1985. *Epoħa, zemya i hora*. Sofia: Izd. Otechestven front]

Милетиџ, Л. 1929. *Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912 – 1913 г.* София: Печатница П. Глушков [Miletich, L. 1929. *Dokumenti za protivobŭlgarskite deĭstviya na srŭbskite i na grŭtskite vlasti Makedoniya prez 1912 v– 1913 godina*. Sofia: Pечатница P. Glushkov].

Минчева, Е. 2008. История с пощенско клеймо. *Българска етнология*, 34, 3, 23 – 30. [Mincheva, E. 2008. *Istoriya s poshtensko kleĭmo* – *Bŭlgarska etnologiya*, 34, 2008, 3, 23 – 30].

Ненов, Н. 2004. Пощенските картички на стария Русе. – В: *Известия на РИМ Русе, Градът*. Т. 8, Русе: ТС Груп ООД, 309 – 318. [Nenov, N. 2004. *Poshtenskite kartichki na stariya Ruse*. – *Yubileĭna nauchna konferentsiya po etnologiya na tema Gradŭt*. *Izvestiya. Kniga VIII*, 2008, 309 – 318]

Райчева, Е. 2003. Образи на европейската литература в българските пощенски картички от началото на 20 в. – В: Заимова, Р. Н. Аретов (съст.) *Модерността вчера и днес*. София: Изд. Кралица Маб., 248 – 253 [Raĭcheva, E. 2003. *Obrazi na evropeĭskata literatura v bŭlgarskite poshtenski kartichki ot nachaloto na 20. vek*. – V: *Zaimova, R., N. Aretov (sŭst.) Modernostta vchera i dnes*. *Bŭlgarsko obshtestvo za prouchvane na XVIII v., Sŭst.* Sofia: Izd. Kralitsa Mab., 248 – 253]

Средкова, С. 2007. Семейството на Никола Железаря по данни от неговата кореспонденция. – В: *Проблеми на българската градска култура*. Т. IV. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 173 – 187. [Sredkova, S. 2007. *Semeĭstvoto na Nikola Zhelezarya po dannii ot negovata korespondentsiya: Problemi na bŭlgarskata gradska kultura. Lichnostta mezhdū usilieto i rezultata v utvŭrzhdavaneto na bŭlgarskata gradska kultura*. IV, Sofia, 173 – 187]

Филипов, Л. *Българската община в Енидже Вардар 1890 – 1913*. ръкопис. [Filipov, L. *Bulgarskata obstina v Enize Vardar 1890 – 1913*.]

Шапкарев, К. 1884. *Русалии. Древен и твърде интересен обичай, запазен и до днес в Южна Македония*. Пловдив [Shapkarev, K. 1884. *Rusallii. Dreven i tvŭrde interesen bŭlgarski obichaĭ zapazen i do dnes v Yuzhna Makedoniya*. Plovdiv. http://www.promacedonia.org/knizhki/shapkarev_1884.htm#a5. Last access: 5.09.2023.]

- Alevropoulos, S. 2017. *Paul Zepdji*. Thessaloniki. Part 2. Thessaloniki [no publisher].
- Barahona de Brito, A., González-Enr'quez, C. and Aguilar, P. (eds). 2001. *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dragostinova, T. 2001. *Between Two Motherlands: Struggles for Nationhood Among the Greeks in Bulgaria, 1906 – 1949*. Ithaca, Cornell University Press.
- Hirschon, R. 1998 [1989]. *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Oxford-New York, Berghahn Books.
- Kaser, K. 2013. *Andere Blicke. Religion und visuelle Kulturen auf dem Balkan und im Nahen Osten*. Wien [u.a.]: Böhlau.
- Konstantinova, Y. 2021. *The (In)Visible Community: Bulgarians in Ottoman Salonica*. Istanbul: The Isis Press.
- Kuzova, M. 2023. Gebruder Ivan und Dimitar Karastoyanovi – Herausgeber bulgarischer Postkarten vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. *Rundbrief* 47 [Deutsch – Engl.].
- Kuzova M., W. Kokot. 2018. Bilder der Modernisierung Bulgarische Postkarten aus der Zeit der Jahrhundertwende. ARGE Bulgaria. *Arbeitspapiere* 4.
- Kuzova M. 2017. The Staging of Age Images of Children on Bulgarian and Western European Postcards in the Early 20th Century. *Ethnologia Balkanica* 20, 259 – 275.
- Kuzova M. 2014. Das alte Sofia auf Postkarten des 19. Jh. und Anfang des 20. Jh. ARGE Bulgaria. *Rundbrief* 30, 1 – 31.
- Mälksoo, M. 2023. Politics of Memory: a Conceptual Introduction. In: Mälksoo, M. (ed.) *Handbook on the Politics of Memory*. Edward Elgar Publishing House, 1 – 16.
- Mazower, M. 2005. *Salonica City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430 – 1950*. New York, Knopf.
- Milošovski, V. 2022. *Lexicon of Foreign Painters in Macedonia between 1850 – 1950*. Internet site. – <https://www.artlexicon.mk/foreign-painters-in-macedonia/zepdji-paul/>. Accessed: 1.10.2023.
- Pentzopoulos. D. 2002. *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*. London, Hurst & Company.
- Promitzer, K. 2004. (Ne)Vidljivost skrivenih manjina na Balkanu. Neka teorijska zapažanja. – In: Sikimić, B. (sust). *Skrivene manine*. V: Sikimić, B. (sust). *Skrivene mašine na Balkanu*. Beograd. Srpska akademija nauka i umetnosti. Balkanološki institut. Posebna izdanja 82, 11 – 25.
- Sikimić, B. 2004. *Skrivene manine*. V: Sikimić, B. (sust). *Skrivene manine na Balkanu*. Beograd. Srpska akademija nauka i umetnosti. Balkanološki institut. Posebna izdanja 82, 7 – 11.
- Novini [News] 11.04.1891 godina 1, broi 29.
- Vakarelski, Hr. 1942. Groups of the Bulgarian nationality from a household point of view. – *Notices of the Bulgarian Geographical Society*, 10, 246 – 271.

Voss, C. 2004. Language Use and Language Attitudes of a Phantom Minority. In: Сикимић, Б. (съст). *Skrivane manie na Balkanu*. Beograd. Srpska academia na nauka i umetnost. Balkanološki institute. Posebna izdanja 82, 51 – 66.

Voss, Ch. 2007. Language Ideology between Self-Identification and Ascription among the Slavic-Speakers in Greek Macedonia and Thrace. Steinke, K. C. Voss (eds.): *The Pomaks in Greece and Bulgaria*. München. 177 – 192.

Електронни ресурси:

www.delcampe.com

<https://www.postcardhangout.com/trivia/2018/10/20/35-postcard-trivia-102318> 28.04.2023

www.sofiapomni.com

<https://www.artlexicon.mk/> (Lexicon of foreign painters in Macedonia between 1850 – 1950) <https://history6376.wordpress.com/2017/08/27>

<https://history6376.wordpress.com> > 2018/10/15 Бенин, Н. Спомените на Георги Баждаров ... – HISTORY 28.04.2023

<https://doi.org/10.30958/ajhis.6-4-3> doi=10.30958/ajhis.6-4-3 A Comparison of the Exchange of Populations in Greek and Turkish Novels Comu, Asli Emine. 2020. Athens Journal of History – Volume 6, Issue 4, 329 – 348

Д-р Маргарита Кузова/ Dr. Margarita Kuzova

Oberfeldstraße 26/13

9500 Villach

Austria

margaritakusova@abv.bg

ИЛЮСТРАЦИИ:

Ил. 1. Souvenir de SALONIQUE Types des Femmes bulgares, Ενθύμιον Θεσσαλονίκης, Verleger Varsano, публикувано в: (Alevropoulos 2017:182).

Ил. 2. Souvenir de Salonique. 1. Groupe de femmes Bulgares du village Kiretz-Kuey en costume, 2. Un site pittoresque de Karaferni, village situé à deux heures de distance de la ville, 3. La Tour Blanche (Vèaze Koule), пътувала 24.6.1904, колекция М. Кузова.

Ил. 3. Женски носии от Солун. Souvenir de Salonique. Costumes Femmes des villages de Salonique, unbekannte Verleger, gelaufen 8.6, 1903, www.delcampe.com.

Ил. 4. Ενθύμιον της Θεσσαλονίκης Ελλάς Souvenir de Salonique, Groupes des Femmes de villages, издател Jaques Saul, Солун, черно-бяла фотография, пътувала 19 .03.1916., колекция М. Кузова.

Ил. 5. Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, Verleger G. Bader, черно-бяла фотография, колекция М. Кузова.

Ил. 6. Souvenir de Salonique Groupes des Bulgares de Vardar à Salonique, (по семейна фотография) Verleger G. Bader, черно-бяла фотография, колекция М. Кузова.

Ил. 7. Souvenir de Salonique. Turquie. Costumes des villages grecs. Edit. G. Bader, Salonique. gelaufen 1905. www. Published in: delcampe.net.

Ил. 8. Souvenir de Salonique Costumes grecs du village. (The population of Nihot, near Salonica) – Publ. David M. Benveniste. sent 23.06. 1904. Published in: www. delcampe.net.

Ил. 9. Картичка без издателски надпис, с ръкописно послание под изображението: “Dance des paysans pris de Sofia”, неизвестен сръбски издател, пътувала 23.02.1910, колекция М. Кузова.

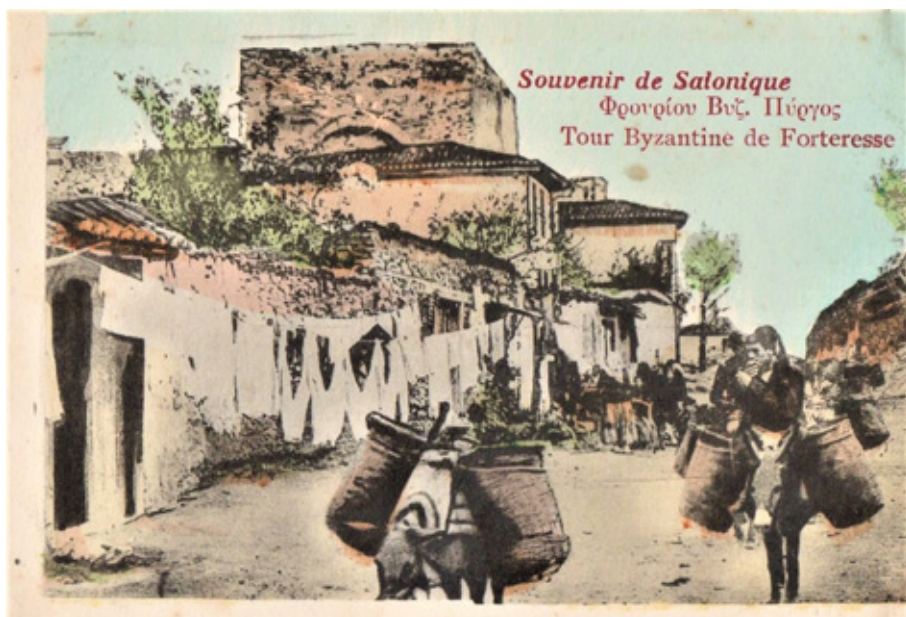
Ил. 10. Картичка с образа на Павлос Мелас и посланието му: „Да не остане (жив) българин“, началото на XX век, без издател, публикувана: <https://bg.wikipedia.org>

Ил. 11. Картичка No 2. SALONIQUE- Costumes Macédoniens SALONICA- Macedonian country costume, Papeterie Parisienne, edit. Фотограф Р. Zerdji, Техника Phototipie , sent 16.12.1917, колекция М. Кузова.

Ил. 12. Souvenir de Salonique. издател Ж. С. Варасано (J. S. Varsano), цветна литография, пътувала 26.01.1913, Published in: [www. delcamp.net](http://www.delcamp.net) .

Ил. 13. Souvenir de Salonique. Tour Byzantine de Forteresse. Издател А. В. Pascas, непътувала, публикувана в: www.delcampe.net.

Ил. 14. Costume de Macedoine. Macedonian costume. неизвестен издател, непътувала, публикувана в: www.delcampe.net.

Ил. 15. Doiran. – Vieille mosquée. En bas, maison détruite par les Bulgares en 1913.
Doiran. Old Mosque. On the left, houses destroyed by the Bulgarians in 1913, пътувала
3.01.1916, частна колекция: www.delcampe.com.

Ил. 16. CAMPAGNE D'ORIENT 1914 – 18 Familles réfugiées Grecques fuyant l'invasion Bulgare, черно-бяла фотография, непътувала, частна колекция:
www.delcampe.com.